

Marc Noyons

en – Chai

Gesprekken met wegbereiders van het

Conversations with trailblazers of the

Nationaal Holocaustmuseum

in Amsterdam

Chai – Leven – Life

Deze uitgave kwam tot stand met bijdragen van /
This publication was realised with contributions from
Toos Bonebakker-Maas
Stichting Makaria; Stichting Professor van Winter Fonds

Ontwerp / Design Bart van den Tooren
Samenstelling en redactie / Compiled and edited by Koen Kleijn
Vertaling / Translation Sam Herman
Beeldredactie / Image editor Gerben Post
Coördinatie / Coördination Lisette Jespers
Transcriptie interviews / Interview transcription Diederik Broeks

ISBN 9789464563597
E-ISBN 9789464563603
NUR 680

© 2024 Marc Noyons, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
© 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

WWW.WALBURGPERS.NL

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldin-
gen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd
worden verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in
a digital database, or made public in any form or in any way, whether elec-
tronic, mechanical, as a photocopy, recorded or in any other way without
prior written permission from the publisher.

Every effort has been made to trace the rights holders of illustrations used
here. Rights holders who have not been approached are kindly requested to
contact the publisher.

‘In het Nationaal Holocaustmuseum kunnen we iedereen laten zien
wat er gebeurt als je ergens niet meer bij hoort. Omdat je een
andere kleur hebt, of ander haar, of andere kleren.’

Rosetta Musaph-Andriess

‘At the National Holocaust Museum, we’re able to show people
what happens when you no longer belong. Because you’re a different
colour, or your hair is different, or your clothes.’

Rosetta Musaph-Andriess

Het Nationaal Holocaustmuseum kwam tot stand met de steun van tientallen particulieren, fondsen, bedrijven en overheden, uit Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Israël, Zwitserland en de Verenigde Staten.

In dit boek schetsen we de ontstaansgeschiedenis van het museum en komen de grondleggers aan het woord. Het is een eerbetoon aan iedereen die heeft bijgedragen aan de realisering van het Nationaal Holocaustmuseum.

Het Hebreeuwse woord chai betekent leven. Wij herdenken de levens van allen die tijdens de Holocaust zijn vermoord, alleen omdat ze joods waren. Moge hun nagedachtenis ons tot zegen zijn.

The National Holocaust Museum records, commemorates and considers the persecution and murder of the Jews of the Netherlands in the Second World War. Many private individuals, funds, companies and government bodies in the Netherlands, Germany, Austria, Israel, Switzerland and the United States have helped make the National Holocaust Museum possible.

In this volume we explore the museum's origins and give those who blazed the trail an opportunity to speak. It is a tribute to everyone who helped realise the National Holocaust Museum.

The Hebrew word chai means life. We remember the lives of all those who were murdered in the Holocaust because they were Jews. May their memory be a blessing.

Inhoud Contents

Voorwoord – De noodzaak van permanente waakzaamheid – <i>Jaap de Hoop Scheffer</i>	9	Foreword – The need to always be vigilant – Jaap de Hoop Scheffer
Inleiding – Gesprekken	13	Introduction – Conversations
1 De Sjoa en de stad	19	1 The Shoah and the city
2 We wilden geen Holocaustmuseum worden	31	2 We didn't want to be a Holocaust Museum
3 Een plechtig herdenkingsoord	53	3 A solemn memorial
4 Groeiend draagvlak	67	4 New direction
5 Fondsenwerving	87	5 Fundraising
6 Wegbereiders	91	6 Trailblazers
7 De menselijke maat	191	7 On a personal level
<i>Nawoord – Natascha van Weezel</i>	199	<i>Epilogue – Natascha van Weezel</i>
<i>Dankwoord</i>	201	<i>Acknowledgements</i>
<i>Begunstigers</i>	206	<i>Benefactors</i>
<i>Ambassadeurs</i>	208	<i>Ambassadors</i>
<i>Tijdlijn</i>	211	<i>Timeline</i>
<i>Over de auteur</i>	216	<i>About the author</i>
<i>Literatuur</i>	219	<i>Bibliography</i>
<i>Personenregister</i>	220	<i>Index</i>

Vooraf

Jaap de Hoop Scheffer

De noodzaak van permanente waakzaamheid

Mijn geboortjaar is 1948. Ik maakte de oorlog niet mee, maar ik kreeg thuis en op school veel informatie toegediend. Bij onze kinderen, beginnende veertigers, is het besef van de Tweede Wereldoorlog en de Sjoa nog redelijk aanwezig, maar bij de kleinkinderen moeten hun ouders en, vooral, hun docenten zich al een behoorlijk inspannen om de industriële vernietiging van zes miljoen Joden, Roma en Sinti op het netvlies en in het hoofd van de nieuwe generatie te krijgen.

In 2018 sprak ik over de zorgwekkende groei van het antisemitisme in Nederland en de wereld. Mijn

Foreword

Jaap de Hoop Scheffer

The need to always be vigilant

My date of birth is 1948. I had no direct experience of the war, but I learned a lot about it at home and at school. Our children, now in their early forties, have a reasonable knowledge of the Second World War and the Shoah, but when it comes to our grandchildren, their parents and – above all – their teachers have their work cut out imprinting the industrialised murder of six million Jews, Roma and Sinti on the retina – and in the mind – of a new generation.

In 2018, I spoke about the disturbing growth of antisemitism in the Netherlands and the world. In my

opvatting is dat wij een voortdurende en niet te ontlopen verantwoordelijkheid en ‘verplichting tot herdenking’ hebben. Die ‘wij’, dat zijn ‘wij allen’, hier geboren of hier gekomen, van welke culturele of religieuze achtergrond dan ook. En ‘wij’, dat zijn uiteraard onze politici en opinieleiders.

Wij moeten ervoor zorg dragen dat de laag vernis die onze open en tolerante samenleving beschermt tegen de herhaling van de barbarij dik genoeg blijft. Het Holocaustmuseum zal moeten bijdragen aan de bescherming van het beschavingsniveau, dat wij uit een zekere gemakzucht als vanzelfsprekend beschouwen.

De strijd tegen het relativeren van de Holocaust dient permanent gevoerd te worden. Beelden en voorwerpen die de onzegbare verschrikkingen tastbaar maken, moeten blijvend op het netvlies van alle generaties staan. Opdat wij niet vergeten.

view, we have a permanent, inviolable responsibility and a ‘duty to remember.’ By ‘we’, I mean all of us, whether born here or newly arrived, whatever our cultural or religious baggage. And by ‘we’ I also mean our politicians and opinionmakers.

We have to ensure that the protective varnish that shields our open, tolerant society against a repetition of that barbarism remains sufficiently strong. It will be the National Holocaust Museum’s task to help safeguard our civilisation, which we often take rather lazily for granted.

We must be vigilant against those who question the significance of the Holocaust. Images and objects that make those terrible, unspeakable events real should be imprinted for all time on the retina of every generation. So that we never forget.

Inleiding

Gesprekken

Eind 2019 kon het startsein worden gegeven voor de renovatie en herinrichting van de Hollandsche Schouwburg en de Hervormde Kweekschool aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam tot Nationaal Holocaustmuseum. Bijna tachtig jaar na de bevrijding kunnen we eindelijk in twee historische gebouwen in het hart van de stad leren hoe er in een tijdsbestek van enkele jaren systematisch een einde is gemaakt aan het leven van 104.000 Joden.

Educatief programma, Joods Cultureel Kwartier,
2016 © *Marijn Scheeres*

Introduction

Conversations

Late in 2019, Amsterdam's Jewish Cultural Quarter announced the start on the renovation and refurbishment of Hollandsche Schouwburg and Hervormde Kweekschool on Plantage Middenlaan and the construction of a National Holocaust Museum. Now, almost eighty years after the Second World War, we can learn at these two historic sites in the heart of the city how the lives of 104,000 Jews were systematically brought to an end in just a few short years.

Educational programme, Jewish Cultural Quarter, 2016
© *Marijn Scheeres*

Drie jaar eerder ben ik door Liesbeth Bijvoet en Emile Schrijver van het Joods Cultureel Kwartier benaderd met de vraag of Marc Noyons & Partners de werving van de middelen voor de realisering van het Nationaal Holocaustmuseum zou willen verzorgen. Zij gunden mij deze opdracht.

De voorbereidingen waren aangrijpend en intensief. Aan de hand van gesprekken met mensen die ik in die drie jaar heb leren kennen, heb ik inzicht gekregen in hoezeer het persoonlijke en het menselijke aspect doorwerken van het verleden naar het heden. Ik heb me verdiept in deze vreselijke geschiedenis door vele boeken te lezen, tientallen gesprekken te voeren, die op te schrijven en te verwerken tot een verhaal. Met het kernteam beschreven we op basis daarvan een missie en een visie: waarom het museum er moet komen, en hoe het zich kan verhouden tot andere initiatieven in Nederland en daarbuiten.

Het museum komt er. Het is ons gelukt de middelen bijeen te brengen. Er is door het bouwteam en het inhoudelijke team keihard gewerkt om alles wat we op papier hebben gezet te concretiseren. Er is gerenoveerd, verbouwd, er is een vaste tentoonstelling ontworpen en gemaakt. Tientallen verflagen zijn gepeld om de originele kleur terug te vinden.

Natuurlijk was het een eervolle opdracht, waarin ik mijn kennis van het ontwikkelen en uitvoeren van een wervingscampagne kwijt kon. Maar het was ook een onmogelijke opdracht. Hoe kan je in vredesnaam met deze gebeurtenissen uit onze geschiedenis leven en werken? Elke dag werd ik met nieuwe verhalen en feiten, inzichten en gedachtes geconfronteerd waar ik iets mee moest doen. Het waren allemaal redenen om ervoor te zorgen dat

Liesbeth Bijvoet and Emile Schrijver of the Jewish Cultural Quarter first contacted me three years earlier. They were looking for someone to raise funds for the new National Holocaust Museum. They chose Marc Noyons & Partners.

Preparing for this was an intense, profound process. From conversations with people I met in the course of the campaign, I learned how the impact of their individual personal experience continues to resonate. I immersed myself in that terrible history, reading books, engaging in dozens of discussions, writing these up, composing a narrative. Together with the core team, we developed a mission and a vision based on this: why the museum was needed, and how the museum would relate to other initiatives in the Netherlands and abroad.

The go-ahead for the museum came. We had reached our target. The construction and content teams pulled out all the stops to realise the plans we had sketched on paper. They renovated and built; they designed and created permanent displays; they even peeled dozens of layers of paint from Hollandsche Schouwburg's façade to identify its original colour.

It was a privilege to work on this amazing project and to use my skills to develop and implement the fundraising campaign. Yet in many ways, it was an agonising experience. Living and working immersed in that terrible history; constantly processing more and more stories, insights and ideas. Eventually I realised I could use that. It was what would ensure that the museum would be built. Even if it remained unimaginable. Beyond words.

dit museum er zou komen. De feiten zijn echter onvoorstelbaar. Niet te verwoorden.

Uiteindelijk vond ik een manier. Luisteren naar de verhalen over de slachtoffers, waardoor zij weer tot leven komen. Luisteren naar overlevenden en daar iets mee doen. En vooral: de geschiedenis naar het nu brengen en naar de toekomst. Wat doen we hiermee? Wat hebben we geleerd? Wat zijn de normen en waarden in ons leven die we moeten beschermen? Wat doen we met de signalen om ons heen die ons wakker zouden moeten schudden om herhaling te voorkomen? Wat doen we tegen onverschilligheid? Met dat inzicht slaagde ik erin om drie jaar lang het verhaal over de noodzaak en urgentie van een Nationaal Holocaustmuseum te vertellen. Honderden keren.

Ik sprak zo'n 250 mensen: vertegenwoordigers van overheden, private fondsen, grote en kleine vrienden van het Joods Cultureel Kwartier, CEO's van bedrijven, bestuurders, collega's van het jck en andere musea. Ik zocht ze op in Nederland, Duitsland, Israël, de Verenigde Staten. Met al die mensen ontstond vaak een vertrouwensband, soms ontstonden zelfs vriendschappen.

In dit boek komen een veertigtal mensen aan het woord die het belangrijk vinden dat het museum er is. Zij hebben de daad bij het woord gevoegd en dragen bij aan de realisering ervan. In dit boek vertellen ze waarom. Al deze verhalen leggen samen het fundament voor het Nationaal Holocaustmuseum. Voor de wereld waarin we nu leven, voor de toekomst en in herinnering aan de 140.000 landgenoten die met dit museum een permanente plaats krijgen en wier levensverhalen we doorvertellen.

In dit boek beschrijf ik aan de hand van die gesprekken ook wat er voorafging aan het besluit waar-

I had found a way. Hearing the stories of victims and brought them to life. Listening to survivors and using their testimony. And above all: relating history to the present and the future. What were we planning to do with all this? What have we learned? What are the values and norms we're trying to protect? What are we doing about the signals coming from all around telling us to wake up and stop this ever happening again? What are we doing to combat indifference? For three years, these insights enabled me to convey the urgent need for a National Holocaust Museum. Hundreds of times.

I spoke to around 250 people: government representatives, private funders, Jewish Cultural Quarter friends both big and small, corporate CEOs, councilors, colleagues at the Jewish Cultural Quarter and other museums. I visited them in the Netherlands, Germany, Israel, the United States. Close ties developed and genuine friendships too.

In this volume, forty people discuss what makes the museum so important. They didn't wait around: they took action and contributed to its realisation. Here they reveal why. Together, these stories are the foundations on which the National Holocaust Museum stands. For the world we live in today, for the future and in memory of the 140,000 compatriots who have received a permanent place in this museum and whose life stories we tell.

In this book I also describe what I learned from conversations about the desire for a Holocaust Museum at the Jewish Cultural Quarter. That developed slowly, while ideas about the commemoration and presentation of what happened in the Second World War also evolved.

om er binnen het Joods Cultureel Kwartier een Holocaustmuseum moest komen. Dat besluit had een lange voorgeschiedenis, waarin de visie op het herdenken en tonen van de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog geleidelijk aan is veranderd.

Dit boek is een eerbetoon aan alle mensen die het Nationaal Holocaustmuseum mogelijk maken. Ik dank hen voor het vertrouwen en voor de inzichten die zij mij hebben gegeven.

This book is a tribute to everyone who helped make the National Holocaust Museum possible. I thank them for the trust they showed me and the insights they shared.

Sederavond, 30 maart 1934. *Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven, fotograaf onbekend*

Seder night, 30 March 1934. *National Archive/Collectie Spaarnestad/Het Leven, unidentified photographer*

I

De Sjoa en de stad

140.000 mensen uit Nederland werden beroofd en ontmenselijkt. 104.000 van hen werden vermoord, systematisch de dood ingejaagd. Omdat ze Joods waren. Dat is overal in het land gebeurd.

Ook in Amsterdam, Mokum, het tehuis van de grootste Joodse gemeenschap in Nederland. Onder die 104.000 mensen waren 60.000 Amsterdammers. Mannen, vrouwen, kinderen, baby's, gehandicapten, bejaarden: het maakte niet uit, als je Joods was werd je uit deze stad weggevoerd en vermoord. Stel je voor: bijna een tiende van de Amsterdamse bevolking verdwijnt voor je ogen.

Verwoeste huizen, vermoedelijk in de Amsterdamse Jodenbuurt, 1945. *Beeldbank w02, G.H. Krüger*

1

The Shoah and the city

During the Second World War, the Nazis robbed and dehumanized 140,000 people in the Netherlands. Throughout the country, they murdered 104,000 of them, killing them systematically, because they were Jews.

Not least in Amsterdam, Mokum, home of the Netherlands' biggest Jewish community. Those 104,000 people included 60,000 from Amsterdam. Men, women, children, babies, the disabled, aged: it made no difference, if you were Jewish, you were deported from the city and killed. Imagine: almost a tenth of Amsterdam's population disappearing before your eyes.

Destroyed houses, probably in Amsterdam's Jewish quarter, 1945. *wwii image library, G.H. Krüger*

Hoe zou Amsterdam eruit hebben gezien als die Joden niet waren vermoord? De Waterloopleinbuurt, voor de Tweede Wereldoorlog overbevolkt en verpauperd, zou dan allang zijn opgeknapt en een levendige buurt zijn geworden met moderne woningen, Joodse speciaalzaken, restaurants, eeuwenoude, drukbezochte synagogen. Het Stadhuis-Muziektheater zou vast op een andere plek zijn gebouwd.

In de Transvaalbuurt had wellicht een mix van jonge mensen en nieuwe immigranten uit de hele wereld geleefd, samen met de Joodse gemeenschap die zich daar al in de jaren tien en twintig van de vorige eeuw hadden gevestigd. Misschien had deze mix van mensen ook samengeleefd met leden van Joodse families van wie de voorouders vierhonderd jaar geleden een veilige plek in Nederland hadden gevonden nadat zij waren verjaagd uit Spanje en Portugal. In de Rivierenbuurt zouden misschien veel jonge Joodse gezinnen wonen, en kinderen zouden er opgroeien en naar school gaan. De buurt zou verschillende synagogen kennen; die in de Lekstraat zou de oudste zijn. De Portugese synagoge op het Jonas Daniël Meijerplein zou vaak worden gebruikt voor grootse diensten, feestelijke bruiloften en het vieren van de Joodse feestdagen. Elke Amsterdammer zou weten wat Jom Kipoer betekent en wat er op Sederavond, Pesach of Chanoeka gevierd wordt. Elke Amsterdammer zou weten wat sjabbat betekent en zien hoe op vrijdag bij zonsondergang mensen snel naar huis gaan om elkaar 'sjabbat sjalom' te wensen. In sommige buurten zou het op zaterdag muisstil zijn.

Er zou natuurlijk een Joods Historisch Museum zijn, waar de rijke geschiedenis en hedendaagse Joodse cultuur zouden worden getoond, al eeuwen zichtbaar in het straatbeeld, het uitgaansleven, het bedrijfsleven en het bestuur, en in de Joodse theaters, clubs en andere uitgaansgelegenheden.

What would Amsterdam have looked like if those Jews had not been murdered? The Waterlooplein neighbourhood, overcrowded and poverty-stricken before the Second World War, would have been a vibrant area, long since renovated with modern housing, Jewish specialist stores, restaurants, bustling centuries-old synagogues. Today's City Hall – Muziektheater would presumably have been erected somewhere else.

A mix of young people and new migrants from around the world might have been living in the Transvaal neighbourhood, alongside the Jewish community that settled there in the 1910s and 20s, perhaps also descendants of Jews who had found refuge in the Netherlands four hundred years ago, having fled persecution in Spain and Portugal. Young Jewish families might have been living in the south of Amsterdam, their children growing up there and going to school. There would have been numerous synagogues, alongside the oldest on Lekstraat. The Portuguese synagogue on Jonas Daniël Meijerplein would have been packed for large prestigious services, celebrating weddings and Jewish festivals. Everyone in Amsterdam would have known about Yom Kippur and Jewish customs around the Seder table, about Pesach and Channukah. Everyone in Amsterdam would have known what Shabbat is and would have seen their neighbours rushing to get home before sundown on Fridays, wishing each other Shabbat shalom. In some areas, the quiet on Saturdays would have been palpable.

A Jewish Historical Museum would have existed too, presenting the rich historical and contemporary Jewish culture so familiar over the centuries on the city streets, in its nightlife, its economy and municipal administration, in the Jewish theatres, clubs and other venues.

Luchtopname Waterlooplein, Jodenbreestraat, 1981.
Stadsarchief Amsterdam

Zo ziet de stad er niet uit. Het handjevol Joodse inwoners dat de gruwelijkheden van de Sjoa overleefde verspreide zich over de stad of vertrok naar Israël. De buurten waren leeg, verlaten en verkrot. De huizen in de Waterloopleinbuurt, ontmanteld door Amsterdammers op zoek in de laatste maanden van de oorlog naar brandhout, werden gesloopt. De Jodenbreestraat en de Weesperstraat moesten een vierbaanssnelweg worden. Synagogen kregen andere bestemmingen.

Aerial view of Waterlooplein, Jodenbreestraat, 1981.
Amsterdam municipal archive

But that's not what the city looks like today. The handful of Jews who survived the horrors of the Shoah resettled in the city or moved to Israel. The old neighbourhoods were desolate and derelict. Around Waterlooplein, houses gutted in the last months of the war by neighbours desperate for fuel were demolished. The buildings along Jodenbreestraat and Weesperstraat made way for a dual carriageway. Synagogues were vacated and repurposed.

In die oude stad staan aan de Plantage Middenlaan de gebouwen van de Hollandsche Schouwburg, de Hervormde Kweekschool, en de Crèche van de 'Vereeniging Zuigelingen-Inrichting en Kinderhuis'. Ze zouden een belangrijke rol spelen in de verdwijning van het Joodse leven, en in het verzet tegen de vervolgingen.

Plantage Middenlaan met Hervormde Kweekschool, Huize Frank en de Crèche, 1930. *Beeldbank WO2 - Verzetsmuseum Amsterdam - W. vd Horst*

Hollandsche Schouwburg, Hervormde Kweekschool and 'Vereeniging Zuigelingen-Inrichting en Kinderhuis' kindergarten or Crèche on Plantage Middenlaan in Amsterdam all played a part in the eradication of Jewish life, and they all had a role in the resistance against persecution.

Hervormde Kweekschool, Huize Frank and Crèche on Plantage Middenlaan, 1930. *wwii image library, Verzetsmuseum Amsterdam - W. vd Horst*

De Kweekschool is gesticht in 1907. Honderden jongeren zijn er opgeleid tot onderwijzers voor de lagere school. De school groeit tijdens de bezetting uit tot een plek van verzet en redding. Naast de school bevond zich een crèche, opgericht in 1906. De tuin van de Crèche grensde aan die van de Kweekschool. Henriëtte Pimentel is er in 1926 directrice geworden. Er gingen zowel Joodse als niet-Joodse kinderen naar de crèche. Als de Hollandsche Schouwburg in gebruik is genomen als verzamelplaats van Joden voor hun deportatie, wordt de Crèche ingezet als opvangplaats voor baby's en kinderen tot twaalf jaar.

Door de registratie van nieuw binnengebrachte kinderen te vervalsen wordt het mogelijk baby's en jonge kinderen uit handen van de Duitse bezetters te houden. Pimentel roept daarvoor de hulp in van haar buurman Johan van Hulst (1911-2018), van 1942 tot 1960 directeur van de Kweekschool. Over de ligusterheg en de schutting, die de tuinen van de Kweekschool en de Crèche van elkaar scheidten, worden de kinderen doorgegeven, alles in het verborgene. Op die manier worden tussen de 600 en 800 kinderen gered.

Rosetta Musaph-Andriess (1927) is een van die honderden kinderen. Zij belandt in 1943 in de Hollandsche Schouwburg.

Rosetta Musaph-Andriess: 'Ik werd bij aankomst, helemaal alleen – mijn familie zat al in Westerbork – in de overvolle, smerige, grote zaal met 700 stoelen van de Hollandsche Schouwburg gesmeten. De razzi's waren in volle gang. Iedereen kwam hier binnen: oude mensen, jonge kinderen, vaders, moeders, huilende kinderen, baby's... niemand begreep precies wat er

Rosetta Musaph-Andriess op 14-jarige leeftijd. *Privécollectie*

Founded in 1907, Kweekschool was a teacher-training school. Over the years, hundreds of young people studied here to become primary school teachers. During the war, it became a centre for resistance and rescue. Beside the school stood a crèche, founded in 1906 for Jewish and non-Jewish children. Its garden neighbored Kweekschool's backyard. Henriëtte Pimentel had been its director since 1926. When the Nazis seized Hollandsche Schouwburg as an assembly point for Jews ordered to report for deportation, they used the Crèche to house babies and children aged twelve and under.

By falsifying records of newly admitted children, staff were able to whisk infants and young children out of the Nazis' hands. To organise this, Pimentel had the help of her neighbour Johan van Hulst (1911-2018), Kweekschool director from 1942 to 1960. In absolute secrecy, staff passed children over the

Rosetta Musaph-Andriess aged 14. *Private collection*

